

מרים וגנר מאוניברסיטת קיימברידג' ואני את תעודות האוסף, והן יפורסמו כולן בקרוב בספר שאנו עמלים על הכנתו לדפוס.¹⁰

בשנות השישים של המאה השתים עשרה דיווח בנימין מטודלה כי בעיר חיים 3,000 יהודים.¹¹ אומנם היו חוקרים שהטילו ספק במהימנות דיווח זה, ואשתור העריך שמספרם באותה עת היה 700 בלבד.¹² אין בידינו נתונים מדויקים מן התקופה האיובית או מן התקופה הממלוכית המוקדמת, אך ברור כי בתקופה הממלוכית הצטמצמה אוכלוסיית העיר, ובכלל זה היהודים. היה זה חלק מתהליך כולל של הצטמצמות האוכלוסייה היהודית בתקופה הממלוכית, בשל התאסלמות, פגעי טבע ומגפת המוות השחור, אך באלכסנדריה גרמו לכך גם אירועים מקומיים ובראשם מסע הצלב של פטר הראשון, מלך קפריסין, שהוביל להריסת העיר בשנת 1365 וללקיחת שבויים רבים, בהם גם יהודים.¹³ משולם מוולטרה, שביקר בעיר בשנת 1481, סיפר: 'ויש יהודים שזוכרים שבימיהם היו שם ארבעת אלפים בעלי בתים ועתה נתמעטו כפרי החג'. לדבריו מנתה הקהילה היהודית בימיו שישים משפחות בלבד.¹⁴ שבע שנים לאחר מכן דיווח ר' עובדיה מברטנורה על עשרים וחמש משפחות יהודיות בלבד שחיו בעיר.¹⁵

תמורה דמוגרפית אחרת הייתה שינוי ההרכב החברתי של קהילת אלכסנדריה. בתקופה הממלוכית המוקדמת חיו בעיר לצד היהודים הרבניים יהודים קראים. למשל המשורר הקראי משה בן שמואל, שפעל באמצע המאה הארבע עשרה, הזכיר בשיריו יהודי קראי מאלכסנדריה בשם יעקב החזן.¹⁶ הרופא הקראי בן המאה החמש עשרה משה בן סעדיה נולד באלכסנדריה ומאוחר יותר היגר לקהיר.¹⁷ גם הנוסע האירי סמאונים, שביקר באלכסנדריה ב-1323/4, הזכיר בדיווחו יהודים קראים.¹⁸ ואולם במועד כלשהו במהלך המאה החמש עשרה נעלמה הקהילה הקראית באלכסנדריה.¹⁹ משולם מוולטרה ור' עובדיה

10 ארד ווגנר, תורה וגדולה. לפירות ראשונים של המחקר ראו:

ארד, במדבריות אויביהם; וגנר.

11 מסע בנימין, עמ' סט.

12 אשתור, מספר היהודים, עמ' 12.

13 על כיבוש אלכסנדריה בידי צבאו של פטר הראשון ועל

השלכות האירוע ראו: אדבורי, עמ' 153-154, 161-169, 178-

179; כריסטי, עמ' 102.

14 מסע משולם, עמ' 48.

15 מסע ר' עובדיה מברטנורה, עמ' 50.

16 מאן, ב, עמ' 249-250. על המשורר ראו: זבנובסקה.

17 אשתור, תולדות, ב, עמ' 553-554.

18 מסע סמאונים, עמ' 55.

19 אשתור, תולדות, ב, עמ' 112.

מברטנורה לא הזכירו כלל בדיווחיהם קראים בעיר. גם הקהילה השומרונית בעיר חדלה להתקיים בתקופה זו.²⁰

במקביל להיעלמותם של הקראים מהנוף העירוני באלכסנדריה התבססה בעיר קבוצה יהודית חדשה – יוצאי אירופה, בעיקר יוצאי חצי האי האיברי. מאז פרעות קנ"א (1391) ולאורך המאה החמש עשרה התיישבו במצרים, ארץ־ישראל וסוריה רבים מיוצאי חצי האי האיברי.²¹ כאמור משה בן יהודה, שהיה מראשי הקהילה באלכסנדריה, היה כנראה ממוצא אירופי, והתעודות מארכיונו מעידות על השתלבותם של יוצאי אירופה בהנהגה המקומית בעיר. למשל בתעודה א הנדפסת להלן, שהיא מסמך משפטי משנת 1481, מפורטים חברי גוף ההנהגה המקומי בעיר. גוף זה מכונה בתעודה במונח התלמודי שבעה טובי העיר.²² בין המנהיגים נזכר מוסי (קראו: מוסה) פרנשי. בתעודות האוסף נזכרים גם יצחק אלפרנשי ואחיו יעקב אלפרנשי.²³ הכינוי (אל)פרנשי/ (אל)פרנג'י צורף לשמות אישים יהודים כבר בתעודות מן המאה הארבע עשרה,²⁴ אך שכיח במיוחד בתעודות משלהי התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית.²⁵ למונח פרנג'י (فرنجي) יש גוני משמעות שונים בערבית. בהקשר

20 שור, עמ' 110.

21 הקר, זיקתם.

22 שבעת טובי העיר של אלכסנדריה נזכרים גם במכתב בערבית־יהודית שכתב הנגיד שלמה בן יוסף להנהגת הקהילה. המכתב לא השתמר כולו, אך שרדו ממנו שלושה קרעים, המכילים את רובו. ראו: כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/21+72/30, +72/40, שורות 21, 27, 31, 45; נדפס: ארד ווגנר, תורה וגדולה, תעודה C.1a.

23 כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/17.

24 למשל מוסי אפרנג'י ואבו סלימאן אפרנג'י מופיעים ברשימת תרומות מן המאה הארבע עשרה כנראה (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. B. 13/56). הכינוי מופיע גם בתעודות בית הדין השרעי בירושלים משלהי המאה הארבע עשרה, למשל בתעודה מינואר 1393 נזכרת 'שמחה אבנת [בת] יהודה אלפרנג'יה' (ליטל, עמ' 201–202).

25 למשל אסחאק אלפרנג'י ואב' [רהים] זיאת פרנג'י נזכרים ברשימת תשלומים מן המאה החמש עשרה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה TS J I.34); פרץ אפרנג'י נזכר ברשימת תשלומים מאותה עת (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2348.4); משה 'ידיע פרנשי' (המכונה פרנשי) נזכר בצוואה משנת 1495 (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 47.12 NS); יוסף אלפרנג'י ואסחאק אלפרנג'י נזכרים ברשימת תשלומים מן המאה החמש עשרה או השש עשרה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה TS-AS 145.45). ראו גם: דוד,

היהודי, בתעודות בערבית־יהודית וכן במסמכי ארכיון עות'מאניים הנוגעים ליהודים, משמעותו: יוצא ארצות אירופה הנוצרית, בעיקר חצי האי האיברי.²⁶ דמות אחרת שנזכרה בין מנהיגי הקהילה באלכסנדריה בשנת 1481 היא פלוני (משמו הפרטי שרדה רק האות הפותחת, נ)²⁷ המכונה סקלי, כלומר יוצא סיציליה. מהגרים יהודים ממוצא סיציליאני התיישבו בארץ־ישראל ובמצרים לאורך התקופה הממלוכית. המפורסם שבהם היה ר' יעקב סיקלי, בעל 'תורת המנחה' וילקוט 'תלמוד תורה', שפעל במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה והתיישב בדמשק.²⁸ דומה שבמאה החמש עשרה, עוד בטרם גירוש היהודים מסיציליה בשנת 1493, גברה נוכחותם במדינה הממלוכית. יש ידיעות ממאה זו על מהגרים סיציליאנים שהתיישבו בארץ־ישראל²⁹ אך גם במצרים ובסוריה. השטר הנדפס להלן מעיד כי היו בהם מי שהשתלבו בהנהגה העירונית המקומית. בתעודה אחרת בארכיון משה בן יהודה, מכתב בערבית־יהודית ששלח אליו אחד ממקורביו, הארון, סיפר הכותב: 'על האדון

משפחת שולאל, עמ' 406, הערה 8. במאה השש עשרה נשאו כמה חכמים בולטים במזרח הים התיכון את הכינוי אלפראנג', בהם ר' משה אלפראנג', מחכמי צפת (ראו עליו: דוד, עלייה והתיישבות, עמ' 195); בנו ר' שם טוב אלפראנג', ששימש דיין הקהל המוסתערבי בדמשק (מסע באסולה, עמ' 87, הערה 9); ר' שלמה אלפראנג', מחכמי קהיר במחצית השנייה של המאה השש עשרה (ראו עליו: שו"ת ר"מ גאויזון, מבוא, עמ' 87-88).

²⁶ בתעודות עות'מאניות ממצרים מהמאות השש עשרה והשבע עשרה המונח *اليهود الإفريغ* מציין בעיקרו את יוצאי ספרד. כאשר המונח מכוון ליהודי אירופי לא־ספרדי נוסף לעיתים כינוי מבחין, למשל בשטר שכירות של נכס בקהיר, משנת 1091 להג'רה (1680/1), נזכרת השוכרת רחל 'המוכרת כעת כאשר בן החסות היהודי מוסי בן אבראהים היהודי הרבני האירופי הוונציאני' (*المعروفة الآن بزواج الذمي موسى ولد إبراهيم اليهودي الريان الفريغى البندقى*; ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 191, הערה 55, וראו גם: שם, עמ' 189, הערה 40).

²⁷ אפשר שנשא שם עברי כדוגמת נסים או שם ערבי כגון נאצר. שם ערבי אחר נפוץ מאוד באותה עת בקרב יהודים היה נצראללה, אך אין מקום בקרע לשם באורך זה.

²⁸ שמו מעיד על מוצא סיציליאני, אך קודם להגירתו לארץ־ישראל שהה בספרד, וקשה לדעת אם שהה לפני כן בסיציליה, וכדברי קוק: 'אי אפשר לנו לברר, אם הוא בעצמו, או אחר מאבות המשפחה יצא משם [מסיציליה], וכל המשפחה נקראת על שמו' (קוק, עמ' 273). וראו גם: דוד, מברצלונה לארץ־ישראל.

²⁹ סימונטון, עלייה; סימונטון, בין הפטיש והסדן, עמ' 225-229; זלדס, עמ' 117-121.

לדעת שיגיע לנמל אדם בשם שלמה סקלי, הנלווה אל ר' יוסף קשטרו, יחיה לעד!³⁰ בתעודות גניזה משלהי המאה החמש עשרה נזכרים מהגרים סיצייליאנים נוספים שהתיישבו בסולטנות הממלוכית.³¹

בספרות המחקר הודגשה השתלבותם של חכמים ממוצא אירופי בתקופה זו בהנהגה הדתית, כדוגמת דיינים יהודים אירופים בבית הדין של הנגידות בקהיר ובבית הדין של קהילת ירושלים.³² התעודה המפורסמת כאן שופכת אור חדש על השתלבותם של המהגרים היהודים האירופים בהנהגה הדתית ואף בגופי ההנהגה החילונית בקהילות מזרח אגן הים התיכון בשלבי התקופה הממלוכית. כמו בקהילות נוספות בסולטנות הממלוכית, הנהגתה המקומית של קהילת אלכסנדריה הייתה כפופה להנהגה המרכזית, הנגידות, אשר מקום מושבה היה בקהיר. אלחנן ריינר טען כי במאה החמש עשרה ירד כוחה של הנגידות, ועלה כוחם של מנהיגים מקומיים בקהילות השונות במרחב הממלוכי. אליבא דריינר חולשתם של הנגידים האחרונים והקושי שלהם לאכוף את מרותם בקהילות שמחוץ לקהיר באו לידי ביטוי במיוחד בפרשת הזקנים בירושלים,³³ שבה ניהלו מנהיגי המקומיים של קהילת ירושלים מדיניות כלכלית-חברתית

³⁰ 'יוחית לעלם אלמכדום אן מתוגה ללתגר צחבת ר' יוסף קשתרו י"ל שכץ יסמי שלמה סקלי' (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/38). הנגיד הנזכר באיגרת זו איננו נתן שולאל (שלא כדברי דוד, בין סיצייליה למזרח, עמ' 148) אלא ככל הנראה שלמה בן יוסף הנגיד.

³¹ למשל סלימאן סקלי ויעקב סקלי נזכרים במכתבים שנשלחו משלום ב"ר יעקב מדמשק אל הנגיד נתן שולאל (סלימאן: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18 J 5.7; נדפס: דוד, משפחת שולאל, עמ' 402-403; יעקב: כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 12. 3307. ENA. נדפס: שם, עמ' 404-405); עדותו של שבתאי אל מסיני, דהיינו יוצא מסינה שבסיציליה, מובאת במסמך מסיון רנ"ב (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 3616.3 ENA; נדפס: שם, עמ' 400). וראו גם: דוד, בין סיצייליה למזרח.

³² ראו למשל עדותו של ר' אליה מלהמאסה, חכם איטלקי, שסיפר באיגרתו: 'והעמיסו עלי משא כבד [...] מלבד טורח הדינין' (הקר, ר' אליה, עמ' 259), וראו גם: ריינר, עמ' 28. על הדיינים הספרדים בבית הדין הירושלמי במאה החמש עשרה ראו: הקר, זיקתם, עמ' 29-31; ריינר, עמ' 62.

³³ פרשה זו נדונה רבות בספרות המחקר. דוד עסק בה בכמה מפרסומיו. גרסה מסכמת ראו: דוד, הזקנים. ואולם כמה ממסקנותיו התערערו בעקבות מחקרים חדשים. ראו: רוזן, עמ' 74-83; ריינר. לסיכום תמציתי ראו: ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 169-171.

עצמאית ולא קיבלו את מרותו של הנגיד נתן שולאל.³⁴ תזה זו ראויה לבחינה יסודית לאור תעודות חדשות שבידינו.³⁵

מחד גיסא כמה תעודות מן הגניזה אכן מעידות על חולשה מסוימת של הנגידים במאה החמש עשרה, חולשה שהתבטאה בניסיונות הרהר מצד הקהילה,³⁶ ובמקרים שונים שבהם לא עלה בידי הנגיד להטיל את מרותו על גורמים שונים בקהילה.³⁷ לדוגמה במכתב שנשלח מהעיר חלב אל אחד הנגידים האחרונים, כנראה יצחק שולאל, דיווח הכותב על אישים בקהילתו שאינם מצייתים להנחיות הנגיד: 'לא הבו [צ"ל: אבן] שמוע כי בדעתם לומ'ר] מה יושיענו זה ואין אנו תחת ידו כי אם משרתי השר אנו ולמה נעשה [...] [ונ]היה כפויים לנגיד'.³⁸ המערערים על סמכות הנגיד השליכו יהבם על 'השר' ששירתו, מושל העיר או אמיר ממלוכי אחר, וראו בו מקור כוח חלופי. מאידך גיסא תעודות הארכיון של משה בן יהודה מעידות בבירור כי לפחות באלכסנדריה ואולי אף בשאר קהילות מצרים עדיין היה מעמדו של הנגיד איתן ותקיף. בין התעודות מצויים כמה מכתבים שנשלחו מלשכת הנגידות, רובם מעטו של הנגיד שלמה בן יוסף, ומפורטות בהם הוראות בעניינים ארגוניים וקהילתיים. הרושם העולה מן המכתבים הוא שההנהגה באלכסנדריה ראתה עצמה כפופה להנחיות הנגידים, הכירה בהם כבסמכות עליונה, ולא ערערה על מעמדם.³⁹ למשל בתעודה ב המפורסמת להלן ערכן הכותב, דוד אלשמס, כי הנגיד, ככל הנראה שלמה בן יוסף, ומועצת הזקנים שפעלה עימו, דנו בבעיות הקהילה באלכסנדריה והחליטו כיצד לפעול. התמונה העולה מן המכתב היא שהקהילה נתונה במשבר, ושיש שמועות (סמאיע), כנראה לשונות רעות, על אודות מנהיגי

34 ריינר, עמ' 23-24, 33-37, 75-76. עם זאת חשוב להדגיש כי שיאה של הפרשה התרחש לפני שעלה נתן לנגידות – בשנת 1484 – ואין שום ראיה לכך שקודמיו בנגידות הביעו הסתייגות כלשהי ממעשי הזקנים בירושלים. ראו ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 194.

35 לדיון בתזה של ריינר ראו: ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 157-158, 193-196.

36 כהן, יהודים בסביבה הממלוכית.

37 ראו למשל: ברינר. דוגמה נוספת ראו: ארד, מבית הכנסת לבית הדין. 38 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 342.44; נדפס: דוד, חלב, עמ' 192-197.

39 ארד ווגנר, תורה וגדולה, תעודה C.1a (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/21+72/40+72/30); תעודה C.1b (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/28+72/41); תעודה C.1d (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/14bis); תעודה C.2 (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/17).

הקהילה. נראה שהנגיד החליט להרחיק או להרחיק את אחד הממונים בקהילה (חזן, דרשן, שמש וכדומה), והכותב עדיין בהחלטה זו את משה בן יהודה, שהיה ממנהיגי הקהילה הבולטים. נוסף על כך עדיין הכותב כי עניי מסוים, אולי השליח עצמו שהוביל את המכתב, בדרכו לאלכסנדריה, וביקש מן הנמען לארגן עבורו מגבית. מכתב זה שופך אור על דפוסי מנהיגותו של שלמה בן יוסף הנגיד. עולה ממנו כי הנגיד לא פעל לבדו בהנהגת יהדות מצרים – לצידו פעלה קבוצה של זקנים שסייעה בידו. נראה שהמונח ג'מאעה (מילולית: קבוצה, עדה) הנזכר במכתב הוא קיצור של הצירוף ג'מאעת אלזקנים.⁴⁰ דגם הנהגה קולקטיבי זה הופיע כבר בדפוסי מנהיגותו של ר' יהושע בן אברהם הנגיד, שפעל בשליש האמצעי של המאה הארבע עשרה.⁴¹ מכתב ששלח אליו יעקב המשורר, תושב חברון, הופנה אל 'הנגידים החכמים התמימים [...] כבוד גדולת קדושת מרינו ורבינו רבי יהושע נין הנגידים וחביריו הזקנים ההגונים והקהל [הי]קרים'.⁴² השימוש בצורת הרבים, 'הנגידים', וכינויים של הזקנים שפעלו לצד ר' יהושע 'חביריו', מעידים כי בעיני המשורר החברוני לא היה פער הייררכי של ממש בין ר' יהושע לבין הזקנים.

עד עתה עיקר ידיעותינו על אודות שלמה הנגיד היו תיאורו של משולם מוולטרה, שביקר בקהיר בשנת 1481. הוא תיאר קבוצת שופטים שעמדה לימין הנגיד: 'וממשלת הנגיד היא בכל מדינות המלך ובכל מלכותו על היהודים, הן בדיני נפשות והן בדיני ממונות, ועל דבריו אין להשיב. ויש לו ד' שופטים [...]'.⁴³ מהותה של המשרה שבה החזיקו השופטים אינה מוסכמת במחקר. אשתור הסיק כי הם היו דיינים.⁴⁴ זוהי המשמעות הפשוטה ביותר של המונח שופטים, והיא אף עולה בקנה אחד עם המשפט הסמוך: 'הן בדיני נפשות הן בדיני ממונות'. הסמיכות יוצרת רושם שהשופטים סייעו בידי הנגיד להשליט את הדין, לפי ההלכה. עם זאת במקום אחר השתמש משולם במונח שופטים במשמעות אחרת. בתארו את הנהגת היישוב היהודי בירושלים באותה עת כתב: 'השופטים הם אלו: שך משה – ושך ר"ל שופט – שך שמואל, שך חלפא, שך שבליאנו, שך נסים'.⁴⁵ ברור כי שך (שיך, שיח) כאן היא צורתו הערבית

40 השוו במכתבו של ר' יהושע הנגיד: ג'מאעת אלזקנים ברוכים

יהיו' (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e 98/68; נדפס: גויטיין, דמדומי ערב, עמ' 93–94). במכתב זה הצירוף מכוון להנהגה הקולקטיבית של קהילת פסטאט.

41 ראו עליו: גויטיין, דמדומי ערב; כהן, חילופי מכתבים; ארד ווגנר, הדרשן שדיבר כמו תוכי.

42 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 24.63.

43 מסע משולם, עמ' 57.

44 אשתור, תולדות, ב, עמ' 448.

45 מסע משולם, עמ' 77.

של המונח העברי זקן. על הנהגתה של קהילת ירושלים בידי קבוצת זקנים מעידות איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורה, שנכתבו שנים ספורות לאחר מכן, ותעודות גניזה בנות הזמן. לאור התיאור של השופטים בירושלים ביומן המסע של משולם מוולטרה הסיק ריינר כי גם השופטים שהזכיר בקהיר לא היו דיינים אלא זקנים, כלומר מנהיגי ציבור ששימשו כעוזריו של הנגיד.⁴⁶ כעת ניתן לבסס יותר את פרשנותו של ריינר, לאור המכתב המפורסם להלן.

תעודות

א. שובר על גביית צוואה (כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. C. 72/31 + 72/33 + 72/34)

שטר זה לא השתמר בשלמותו, אך השתמרו ממנו שלושה קרעים המרכיבים את חלקו העליון (כל קרע מסומן להלן בפונט שונה. C 72/31 בפונט כזה; C 72/33 בפונט כזה; C 72/34 בפונט כזה). ייתכן שהשטר נקרע במכוון, לאחר גביית כספי הנפטר בידי היורשים, כדי למנוע תביעות נוספות. בשל היעדר חלקו התחתון של השטר, תוכנו המשפטי אינו בהיר לגמרי. מהקטעים שהשתמרו ניתן להסיק כי מנהיגי הקהילה באלכסנדריה התכנסו לטפל בירושתו של נפטר, שנפטר כנראה בירושלים. צוואתו של הנפטר הועלתה על הכתב בידי סופר הקהילה הירושלמית, ר' יום טוב ב"ר יוסף ן' עמנואל,⁴⁷ ונשלחה לאלכסנדריה. מסתבר כי הנפטר הוא יעקב סהלאן, הנזכר בתעודה, אולם קיטועה של התעודה אינו מאפשר לקבוע מסמרות בעניין זה.

מקור	תרגום
1 בש' רח'	בשמך רחמנא
2 וחנ'	וחננא
3 שהרותא דהות באנפנא אנן ס'הדי	עדות שהייתה בפנינו, אנו עדים, אשר ידינו חתומות

⁴⁶ ריינר, עמ' 38, הערה 49.

⁴⁷ ר' יום טוב הסופר חתום על שטר מודעה שנכתב בירושלים באייר רמ"ג (1483; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 99.66; נדפס: ריינר, עמ' 77-78). בידינו גם מכתב שכתב יום טוב עבור אישה ירושלמית, ושנשלח אל אחיה שישב בקהיר (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 16.260; נדפס: דוד, אחרוני הנגידים, עמ' 325-332).

- 4 לתתא סוף שטר שוברא דא
[מה] הוה ביום שלשים לחדש
- 5 ניסן המקדש שנת הרמ"א ליצירה
למנינא דרגילנא לממני
- 6 ביה הכא במדינת נא אמון
דועל כויף ימא רבא מותבה
- 7 חצרו פי בית אלמו' אלמע' סלימאן
כראת ס"ט זקני [היון] שר⁴⁹
- 8 שבעה טובי העיר והם אלמו' [אלמע']
סלימאן ס"ט ואלמו' אלמע'
- 9 מוסי פרנשי ס"ט ואלמו' אלמע' נ...
אלסקלי ס"ט ואלמו' אלמע'
- 10 מוסי מעאני ס"ט ואלמו' אלמע' יוסף
צבאג ס"ט ואלמו' אלמע'
- 11 מוסי מ נעאמה ס"ט ואלאמראה [סת
אלאמל שקרדא א' אלשי יוסף
- 12 אלבריקי נ"ע אלדי בעלה או זוגה⁵²
אלש' יעקוב סהלאן נ"ע אפטרופסיס
- 13 עלי גמיע מתרוכה בצוואה [...].תהא
מן ידהא בכט
- 14 ר' יום טוב סופר ב"ד שלירושלים
תוב"ב והם בחאל אלצחה
- למטה, בסוף שטר שובר זה, [מעידים על]
מה שהיה ביום שלשים לחדש
ניסן המקדש, שנת הרמ"א ליצירה,
לפי המניין שאנו רגילים למנות
בו כאן, בעיר נא אמון [אלכסנדריה],
היושבת על חוף הים הגדול
נכחו בבית הארון המעלם⁴⁸ סלימאן
כראת ס"ט [סיפיה טב, סופו טוב] זקני היושר
שבעה טובי העיר והם [1] הארון המעלם
סלימאן ס"ט, [2] והארון המעלם
מוסי פרנשי ס"ט, [3] והארון המעלם
נ... [אלסקלי ס"ט, [4] והארון המעלם
מוסי מעאני⁵⁰ ס"ט, [5] והארון המעלם
יוסף צבאג ס"ט, [6] והארון המעלם
מוסי נעאמה ס"ט, [7] והאישה סת
אלאמל⁵¹ שקרדא בת שיח' יוסף
אלבריקי נ"ע [נחוה ערין], אשר בעלה
שיח' יעקב סהלאן נ"ע, אפטרופסיס
על כל עיזבונו בצוואה [היוצאת]
מתחת ידה, בכתב [ידו של]
ר' יום טוב סופר בית דין של ירושלים
תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו].
בהיותם בריאים

48 המונח מעלם (מילולית: מורה, מומחה, אומן) משמש כאן כתואר כבוד.

49 השוו לביטוי 'אלקהל אלגליל [הקהל הנכבד] זקני היושר' (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 J 5.25, מתוארך לשנת 1261).

50 שמו מעיד כי מוצאו או מוצא משפחתו ממעאן שבדרום ירדן של היום. ברסלבי התחבט בשאלה אם השם מעאני הנזכר בתעודות גניזה מן המאה השלוש עשרה פירושו יוצא מעאן או שהוא שם פרטי. ראו: ברסלבי, עמ' 207. אך דומה שתעודה זו, שמוסי מעאני נזכר בה לצד מוסי פרנשי ופלוני אלסקלי, מחזקת את הרשם שהשם הוא אכן נְסִיבָה, הינו שם המורה על מוצא מהעיר מעאן. מילולית: גבירת התקווה.

52 נראה שהסופר כתב בעברית 'בעלה' ואז תיקן עצמו לצורה הערבית 'זוגהא'.

15	ואלטוע וגואז אלאמר לא מק(הורין) ולא מגבורין ⁵⁴ ולא סאהויין]	וברצונם (החופשין), ובהיותם כשירים משפטית, ⁵³ לא אנוסים ולא כפויים, אינם בחיסח הדעת
16	ולא גלאטנין ולא ענדהם שי [מן] גביע פפסדאת אלשהאדה	ולא שוגים, ואין אצלם דבר מכל הדברים הפוגמים בעדות
17	אלא בלב שלם ונפש חפצה ודועה] נבונה מיושבת ואשהדו	אלא בלב שלם ונפש חפצה ודעה נבונה. העידו
18	עלי אנפסהם אלכרימה שב(ועה) טובו העיד אלמד' אנחם	על עצמם ⁵⁵ שבעה טובו העיד הנזכרים, שחם
19	[... ללהקדש גמלוהו] [.....] בלגהא [.....] [עש]ר סחם מן א]...	[...] להקדש את כל [.....] הסכום שלה [.....] עשרה חלקים מ]...
20	[.....] גח...	[...]

ב. מכתב מדוד אלשמס אל משה בן יהודה (כ"י אוקספורד,
בודליאנה Heb. C. 72/44)

המכתב נכתב בכתב ידו של דוד בן יעקב אלשמס, סופרו של שלמה בן יוסף
הנגיד, ונשלח אל משה בן יהודה. המכתב אינו מתוארך, אך לאור השוואה
למכתבים אחרים בארכיונו של משה בן יהודה ניתן לקבוע את זמנו לשנות
השבעים או השמונים של המאה החמש עשרה.

המכתב הגיע לידינו מקוטע – צידו הימני חסר, וקשה לדעת כמה תיבות
חסרות בכל שורה. הכותב התייחס לדברים הידועים לנמען מבלי לבארם. בשל
כך עניינים שונים אינם ברורים עד תום. במכתב זה עדיין דוד את משה בן
יהודה בעניינים משפחתיים וקהילתיים כאחד.

53 ראו: מילון בלאו, עמ' 103-104. לדוגמות המובאות שם אפשר
לצרף למשל שטר שנכתב במהדיה בשנת 1073: 'בצחה בדנה
ועקלה וגואז אמרה' (בהיותו שלם בגופו ונפשו, ובהיותו
בכשרות משפטית; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה
T-S 20.187; נדפס: הרי ורוסטו).

54 הצירוף 'לא מקהור ולא מגבור' שכיח למדי בנוסחות שטרות
(למשל כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.1; T-S
18 J 11.14; T-S 8 J 11.14; T-S 20.187; T-S 16.11; כ"י
ירושלים, הספרייה הלאומית 577.3/1).

55 מילולית: על נפשם הנכבדה.

תרגום	מקור
[...] [תדע מעלתך] הנכבדה שהגיעה [איגרת] הארון, והבנתי [את תוכנה]	1 [...]מה אלכרי(מה) באן וצלת אל'מכרו' ופהמת [...]
[...] והודיתי לאלוהים יתעלה על שלמות המעבר ⁵⁶ של הארון. על אודות מה שהזכיר הארון	2 [...] [ושכרת אל]לה תע' עלי [צ]חת מג'או אלמכרו' אמא מא דכרה [אלמכרו']
[...] [בעניין] אשת ⁵⁷ של הארון, העבר ⁵⁸ נפגש עימה ועם אחותה, ודיברתי עימן	3 [...] [מן ג]הת בית אלמכרו' פאגתמע אלממ' עליה ועלי אכתהא וכלמתהם
[...] [ואמרתי מה] שדי בו. שתי האחיות צייתו למה שהסכמנו עימן	4 [...] פיה כפאיה וטאטעו אלכ'תין עלי מא קררנאה מעהם
[...] מה שהורית ⁶⁰ וביקשתי מהן להתאזר בסבלנות ⁶¹ עד סוף השנה. מצאנו אותן מוטלות על הציבור. ⁶²	5 [...] מא רסמת וצברנאהם אלי סלך אלעאם ווג'דנאהם מחמלין ⁵⁹ מן אלנאס
[...] פחות או יותר, ⁶³ ומה שיותר מזיק להם מהחטטנות. ⁶⁴ הפסקנו	6 [...] [א]ל[א]יד ואלנאקן ומא עליהם אצ'ר מן אלפצוליייה פזולנא
[...] ממחשבתם. [יהא [דבר] זה ידוע לארון. בעניין מה שנרמז [לעיל]	7 [...] מן דנהגם פייכון דלך עלי עלם אלמכרו' ואמא מן גהת אלמשאר

56 המשמעות כאן לא ברורה.

57 ראו: מילון ליי, עמ' 280; מילון בלאו, עמ' 57; מילון פרידמן, עמ' 50.

58 דהיינו הכותב, בלשון ענווה.

59 מעל המ"ם השנייה סומנה שְדָה.

60 ראו: מילון פרידמן, עמ' 863.

61 ואולי: ודחיתי להן את התשלום (ראו: מילון פרידמן, עמ' 724).

62 ראו: מילון ור, עמ' 242.

63 הצירוף זאיד (ו)נאקץ שכיח בתעודות גניזה. במילון פרידמן, עמ' 239, הובאו שתי צורותיו (זאיד נאקץ/זאיד ונאקץ) אך רוב הדוגמאות שם הן בצורה זאיד נאקץ. בדיקה באתר הגניזה ע"ש פרידברג מעלה כי ההתפלגות בין הצורות כמעט שווה – שמונה היקריות של זאיד ונאקץ (למשל כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.666; T-S 12.229; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA NS 9.15; כ"י וושינגטון, מכון סמית'סוניאן Freer F 35) לעומת עשר היקריות של זאיד נאקץ (למשל כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 17.15 J 13; T-S 34.9 J 8; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA NS 19.31; כ"י פריז, כ"ח VII F I).

64 ראו: מילון ור, עמ' 841; מילון הינדס ובדאוי, עמ' 661.

- 8 [...] וּמֵא קַד חֲצַל לְךָ מַעַה פְּכַלְגִ'תּ אֲלֵאמֵר לְלַנְגִיד וּלְלַגְמֵאעָה וְאֲתַפְקוּ
 [...] וְרַסְאֵל שְׁלִיחַ אֱלִיפִּי אֲלֵי אֲלִסְוֵר
 יחצ'ר בה ונבצר צ'רר אלקהל ומא
 10 [...] וְרַה נְזִילָה עֲנָהּם פֶּאֵן אֲלִסְמֵאִיעַ
 כְּתִיר מִנְךָ וּמִן גִּ'רֶךְ פֶּאֲלִמְכְרוּ'
 11 [...] וְתַנְצִירָה עֲלֵי אֲלִשְׁלִיחַ וְתַסְאֵעְדָה עֲלֵי
 מִקְצוּדָה וּמַהֲמָא וְצַל אֲלִיָּה
 12 [...] לְלַנְגִיד וּלְלַקְהַל
 וְאֵעֲרַפְךָ אֲנָה עֲנִי אֵין לֵאל יְדוּ
 וְהוּ בֵר טוֹבִים
 13 [...] תַּעֲלֵם דְלֶךְ פֶּלֵא תַכְלוּהַ יחצ'ר
 אֲלֵי מַגְבֹּר אֲלִכְאֲטֵר עוֹאִיד
 פְּצִ'לְכֶם
 [...] וּמֵה שְׁקֵרָה לְךָ אֵיתוּ. מִסְרֵתִי אֵת הָעֵנִיין
 לְנַגִיד וְלַמוֹעֲצַת [הַזְקִנִים], וְהֵם הַסְכִּימוּ
 [...] וְשְׁלִיחַת שְׁלִיחַ אֵל הַסּוֹפֵר לְהִיּוֹת נוֹכַח אֵיתוּ.
 רֵאִינוּ אֵת הַנּוֹזֵק בְּקֵהֵל וּמֵה
 [...] הַחֲלַטְנוּ לְהִרְחִיק⁶⁵ אוֹתוֹ מֵהֶם. הַשְׁמוּעוֹת
 רַבּוֹת, מִמֶּךָ וּמֵאַחֲרֵים. הָאֲדוֹן
 [...] שִׁים] עֵינְךָ עַל הַשְׁלִיחַ וְעוֹזֵר לוֹ לְהַשִּׁיג
 מִבּוֹקְשׁוֹ. כֹּל מֵה שִׁיגִיעַ אֲלֵי
 [...] [וְהַעֲבֵר אוֹתוֹ?] לְנַגִיד וְלַקְהַל.
 אֲנִי מוֹדִיעֶךָ שֶׁהוּא עֲנִי, אֵין לֵאל יְדוּ,⁶⁶
 וְהוּא בֶן טוֹבִים⁶⁷
 [...] דַּע זֹאת. אֵל תְּנִיחוּהוּ לְשִׁהוֹת⁶⁸
 אֵלֵא בְדַעָה מְרוּצָה,⁶⁹ לְפִי מְנַהֲגִים⁷⁰
 שֶׁל חֲסֵדְכֶם.

65 א:1 להדיח.

66 בעקבות בראשית לא, כט.

67 המונח בן טובים שכיח מאוד במכתבי המלצה לעניים שנמצאו בגניזה. ראו למשל במכתב המלצה של מנהיגי חלב לעני שיצא לקבץ נדבות: 'עני' וכן טובים ממשפחה טובה' (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 324.118+T-S NS 264.56; נדפס: ארד, הקשרים). וראו גם למשל כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 J 19.12. לדיון במונח זה במכתבי המלצה ראו: כהן, עוני וצדקה, עמ' 67-70.

68 א:1 לבוא.

69 השוו למכתביו של ר' יהושע הנגיד, מאמצע המאה הארבע עשרה: 'ולא תכלוה יחצ'ר מן ענדכם אלא והו שאכר נאשר מן אחסאנכם' (ולא תניחוהו לשהות עמכם אלא בהיותו מודה ומפרסם את נדיבותכם; כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 5544.2); 'ולא תכלוה ירוח מן ענדכם אלא והו שאכר נאשר מן אחסאן אלגמאעה' (ולא תניחוהו ללכת מאתכם אלא כשהוא מודה ומפרסם את נדיבות הקהל; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 31.7); 'ולא תכלוה יגי אלא והו דאעי לצדקתכם' (אל תניחוהו עד שיהא מהלל את נדיבותכם; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 J 17.13).

70 ראו: מילון פרידמן, עמ' 624.

14	[...] תכליה יחצ'ר אלי באלסופר פאן	[...] ואל תניח לו לבוא אלא עם הסופר.
	חצורה פיה מצלחה לכם גאית מא ⁷¹ יכון	הרי נוכחותו עימו מועילה לכם בתכלית
15	[...] עלי עלמך אלכרים תם בעד	[...] [יהא זה ידוע] ליריעתך הנכבדה. ולסיום,
	אלסלאם אלתאם עלי אלמכרדו' ועלי	ברכות שלום מושלמות לאדון
16	[...] ועלי אלאצחאב ואלמחבין כל	ול[...]. ולחברים ולאהובים, כל אחד בשמו.
	ואחד באסמה ושלום	ושלום.



מוגן בזכויות יוצרים

71 מעל המ"ם סומנה שָׁה. תופעה זו חריגה בערבית־היהודית אך היא מצויה בכמה תעודות מן המאה השלוש עשרה. ראו: פרידמן, ראב"ם ואלקרקסאני, עמ' 88, הערה 70. אני מודה לפרופ' פרידמן שהעירני בטובו על כך.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Peter W. Edbury, *The kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge 1994 אדבורי
- Dotan Arad, 'In the Wilderness of Their Enemies: Jewish Attitudes toward the Muslim Space in Light of a 15th Century Genizah Letter', Alison Salvesen, Sarah Pearce & Miriam Frenkel (eds.), *Israel in Egypt, Egypt in Israel: The Land of Egypt as Concept and Reality for Jews in Antiquity and the Middle Ages*, Leiden (forthcoming) ארד, במדבריות איביהים
- דותן ארד, 'היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ-ישראל ומצרים, 1700-1330', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג —, 'From the Synagogue to the *Shari'a* Court: What Led to the Jewish Community's Conflict in Cairo in 1466?' (forthcoming) ארד, מבית הכנסת לבית הדין
- & Esther Miriam Wagner, 'The Preacher Who Speaks like a Parrot: Two Versions of a Letter by R. Joshua ha-Nagid' *Fragment of the Month*, January 2013, Cambridge University Library's website ארד ווגנר, הדרשן שדיבר כמו תוכי
- & Esther Miriam Wagner, 'Moses ben Judah – a 15th Century Bibliophile and Gourmand', *Fragment of the Month*, June 2016, Cambridge University Library's Website ארד ווגנר, משה בן יהודה
- & —, *Wisdom and Greatness in One Place: The Alexandrian Trader Moses Ben Judah and his Circle*, Leiden (in Press) ארד ווגנר, תורה וגדולה
- Eliyahu Ashtor, 'The Number of the Jews in Medieval Egypt', *Journal of Jewish Studies* 19 (1968), pp. 1–22 אשתור, מספר היהודים אשתור, תולדות
- אלהיה אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל בניהו
- מאיר בניהו, 'עסקי ספרים בין קנדיאה למצרים (תעודות מהגניזה)', צבי מלאכי (עורך), *יד להימן: קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד*, עמ' 266-255
- William M. Brinner, 'A Fifteenth-Century Karaite–Rabbanite Dispute in Cairo', Hava Lazarus-Yafeh et al. (eds.), *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, Wiesbaden 1999, pp. 184–196 ברנר
- יוסף ברסלבי (ברסלבסקי), 'קטעי גניזה על רבת עמון ומעון (?) מן המאות ה"א-ה"ג', ארץ-ישראל ג (תשי"ד), עמ' 209-207 גויטיין, דמדומי ערב
- שלמה דב גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם: דמותו של ר' יהושע הנגיד ופעילותו הציבורית', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 104-67 גויטיין, כתיבי גניזה
- , 'כתיבי גניזה מן התקופה הממלוכית', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 81-59; מב (תשל"ג), עמ' 501 דוד, אחרוני הנגידים
- אברהם דוד, 'מעורבותם של אחרוני הנגידים במצרים בענייני הקהילה היהודית בארץ ישראל', תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 332-293

- דוד, בין סיציליה למזרח — 'בין סיציליה למזרח לאחר הגירוש של 1493', גנזי קדם ט (תשע"ג), עמ' 141-167
- דוד, הזקנים — 'פרשת ה"זקנים" בירושלים בשלהי ימי הביניים', אברהם גרוסמן ויוסף קפלן (עורכים), קהל ישראל, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 175-195
- דוד, חלב — 'קשריה של קהילת חלב עם הנגיד יצחק הכהן שולאל (1502-1517) לפי מסמך מן הגניזה', אר"ץ ומלוואה א (תשס"ט), עמ' 187-197
- דוד, מברצלונה לארץ-ישראל — 'מברצלונה לארץ ישראל: שניים מתלמידיו של הרשב"א שעלו לארץ ישראל בעשור השני של המאה ה"ד', חנה עמית, אביעד הכהן וחיים באר (עורכים), מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 229-236
- דוד, משפחת שולאל — 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית, לאור מסמכים חדשים מן הגניזה', אהרן מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 374-414
- דוד, עלייה והתיישבות הקר, זיקותם — עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג יוסף הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל, 1391-1492', קתדרה 36 (תשמ"א), עמ' 3-34
- הקר, יהודים מגרבים — 'יהודים מגרבים במצרים ובירושלים בסוף התקופה הממלוכית', דניאל בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 573-603
- הקר, ר' אליהו הרי ורוסטו — 'ר' אליהו מלה-מאסה בירושלים', ציון נ (תשמ"ה), עמ' 241-263 Benjamin H. Hary & Marina Rustow, 'Karaites at the Rabbinical Court: A Legal Deed from Mahdiyya Dated 1073 (T-S 20.187)', *Ginzei Qedem* 2 (2006), pp. 9*-36*
- וגנר — Esther Miriam Wagner, 'Subordination in 15th- and 16th-Century Judeo-Arabic', *Journal of Jewish Languages* 2 (2014), pp. 143-164
- וינטר — מיכאל וינטר, 'יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לפי מקורות תורכיים וערביים', פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 5-21
- זבנובסקה — Marzena Zawadowska, 'Moses ben Samuel of Damascus', *Encyclopedia of Jews in The Islamic World*, III, Leiden 2009, pp. 481-482
- זלדס — נדיה זלדס, 'עולמן של נשים יהודיות בסיציליה בימי הביניים: תרבות משנה חתרנית בגבולות הקונפורמיות הדתית', אלישבע באומגרטן, רוני ויינשטיין ואמנון רז'קרוצקין (עורכים), טוב עלם: זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל, ירושלים תשע"א, עמ' 111-126
- כהן, חילופי מכתבים — Mark R. Cohen, 'Correspondence and Social Control in the Jewish Communities of the Islamic World: A Letter of the Nagid Joshua Maimonides', *Jewish History* 1, 2 (1986), pp. 39-48

- , 'Jews in the Mamlūk Environment: The Crisis of 1442 (a Geniza Study, T-S. AS 150.3', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (1984), pp. 425–448
- , *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, Princeton, NJ 2005
- Niall Christie, *Muslims and Crusaders: Christianity's Wars in the Middle East, 1095–1382, from the Islamic Sources*, New York 2014
- דונלד פ' ליטל, 'תעודות מתוך אוסף הרהיבית הנוגעות ליהודים בירושלים בשלהי המאה הי"ד', יוסף דרורי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 189–219
- Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature, I–II*, Philadelphia, PA 1931–1935
- יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
- Martin Hinds & El-Said Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic: Arabic–English*, Beirut 1986
- Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*⁴, Wiesbaden 1979
- Edward William Lane, *An Arabic–English Lexicon, I–VIII*, London 1863–1893
- מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים, לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו
- Abraham David (ed.), *In Zion and Jerusalem: The Itinerary of Rabbi Moses Basola (1521–1523)*, trans. Dena Ordan, Jerusalem 1999
- מ' אדלר (מהדיר), ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, לונדון 1907
- אברהם יערי (מהדיר), מסע משולם מוולטרה בארץ-ישראל בשנת רמ"א (1481), ירושלים תש"ט
- Mario Esposito (ed.), *Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*, Dublin 1960
- מנחם עמנואל הרטום ואברהם דוד (מהדירים), מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ ישראל, רמת גן תשנ"ז
- שלמה סימונסון, בין הפטיש והסדן: היהודים בסיציליה, ירושלים תשע"א
- Shlomo Simonsohn, 'Aliyyah di ebrei siciliani nel Quattrocento', Mauro Perani (ed.), *L'ebraismo dell'Italia meridionale nel contesto mediterraneo: Nuovi contributi: Atti del XIX convegno internazionale dell'AIISG, Siracusa, 25–27 settembre 2005* (Materia Giudaica, 11), Firenze 2006, pp. 43–50
- מרדכי עקיבא פרידמן, ר' אברהם בן הרמב"ם ואלקרקסאני: הפרכת הפירוש הנוצרי של "לא יסור שבט מיהודה", פעמים 154–155 (תשע"ח), עמ' 71–103
- מרים פרנקל, 'האוהבים והנדיבים': עלית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז
- כהן, יהודים
בסביבה הממלוכית
- כהן, עוני וצדקה
- כריסטי
- ליטל
- מאן
- מילון בלאו
- מילון הינדס ובדאוי
- מילון ור
- מילון ליינ
- מילון פרידמן
- מסע באסולה
- מסע בנימין
מסע משולם
- מסע סמאונים
- מסע ר' עובדיה
מברטנורה
- סימונסון,
בין הפטיש והסדן
- סימונסון, עלייה
- פרידמן
- פרנקל

קוק	שאל חנא קוק, 'ר' יעקב סיקילי וספריו, הנ"ל, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 273-291
רוזן	מינה רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז (בעיקר בירושלים ובצפת)', קתדרה 17 (תשמ"א), עמ' 73-101
ריינר	אלחנן ריינר, 'הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית; תעודות ובירורים בשולי "פרשת הזקנים"', שלם ו (תשנ"ב), עמ' 23-81
שו"ת ר"מ גאויזון	אליאב שוחטמן (מהדיר), שאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון מרבני מצרים הקדמונים, ירושלים תשמ"ה
שור	Nathan Schur, <i>History of the Samaritans</i> , Frankfurt a.M. 1992